

TEGENSTRIJDIG NATIONALISME

Citadel, Algemeen Nationaal Studentenblad, 1938-1941

Erg belangrijk zijn de studenten die tussen 1938 en 1941 het tijdschrift *Citadel* uitgaven niet geweest. Veel invloed hebben zij evenmin gehad. Toch zou het jammer zijn als de groep die zich rond *Citadel* had verzameld geheel aan de vergetelheid werd prijsgegeven. Op micro-niveau laat zij iets zien van de spanningen en tegenstrijdigheden, waaraan een bepaald type nationalisme in de bewogen jaren vlak vóór en tijdens de bezetting heeft blootgestaan. In de geschiedenis van de *Groep Citadel* en in de latere lotgevallen van haar leden nemen deze spanningen en tegenstrijdigheden een verrassend concrete vorm aan. Want het nationalisme bleek bij hen een weg te zijn die kon voeren naar twee onverenigbare eindbestemmingen: illegale strijd én landverraad.

Nadat de groep in de loop van 1941 was uiteengevallen, kozen sommigen definitief voor de NSB, anderen kwamen in de illegaliteit terecht. Een van hen stierf als geheim agent, slachtoffer van het beruchte *Englandspiel*, in een Duitse gevangenis in Polen; een ander sneuvelde in datzelfde land als *Untersturmführer* in de gelederen van de *Waffen-SS*.

Het voorbeeld van *Citadel* relateert nog eens de tegenstelling tussen collaboratie en verzet. Beide konden voortkomen uit dezelfde ideologische achtergrond. Tot 1941 cultiveerden zowel de latere collaborateurs als de latere verzetstrijders in de groep een gemeenschappelijk nationalisme, dat zij in hun tijdschrift presenteerden als de remedie voor de heersende sociale en geestelijke noden. Pas de realiteit van de bezetting bracht de divergentie aan het licht, die binnen de ideologie het karakter kreeg van een onverzoenlijke tegenstelling tussen vaderlandsliefde en sociaal-politieke vernieuwingsdrang.

Vóór 10 mei 1940 volstond het gedeelde verlangen naar nationale saamhorigheid om de verschillen toe te dekken; tijdens de bezetting deed zich de ironische paradox voor dat, terwijl de Nederlandse natie in haar vrijwel unanieme afkeer van de bezetter voor het eerst iets bereikte dat leek op de zo vurig gewenste saamhorigheid, *Citadel* juist ten prooi viel aan een interne verdeeldheid die onherstelbaar zou blijken.

Bakkeveen

Het eerste nummer van *Citadel, Algemeen Nationaal Studentenblad*, verscheen in december 1938, onder redactie van het hoofdbestuur van het *Nationaal Studenten Verbond*. Een weidse naam, die al bij het tweede nummer bleek te zijn gekrompen tot het minder pretentieuze *Groep Citadel*. Als redacteuren stonden nu vermeld: A.J. Ferguson, een student economie te Rotterdam, en H.F. Smits, een rechtenstudent te Leiden. In de loop van de tijd traden meer redacteuren toe, die allen in Leiden studeerden of hadden gestudeerd. In totaal werden het er acht: drie juristen, H.C.R.M. van Cranenburgh, J.C. Kist en J. Rübenkamp Bergmeijer; twee indologen, F. Wesseling en P.L. Dronkers; en B.F. Saris, die toen hij in de *Citadel*-redactie zitting

nam al was afgestudeerd in natuur- en scheikunde. Een klein groepje, dat werd omringd door hooguit een twintigtal actieve geestverwanten. Later, toen ook in andere studentensteden als Delft, Utrecht, Amsterdam, Tilburg, Wageningen, Groningen en Rotterdam zogenaamde 'contactpunten' ontstonden, zal die aanhang iets groter zijn geworden, al lijkt het niet waarschijnlijk dat het aantal abonnees de honderd ooit heeft overschreden.

De studenten die in *Citadel* schreven laten zich moeilijk onder één noemer brengen.¹ Hun religieuze en levensbeschouwelijke achtergrond, zo bepalend in het vooroorlogse Nederland, varieerde van atheïstisch liberaal tot vrijzinnig protestants en rooms-katholiek. Ook later zouden er altijd verschillen blijven bestaan. Toch kwamen zij in één opzicht met elkaar overeen. Bijna allen, die tot de redactie en naaste medewerkerskring van *Citadel* behoorden, hadden deelgenomen aan de werklozencursussen die in het Friese Bakkeveen werden georganiseerd door de Volkshogeschool. Ontstaan in de eerste helft van de negentiende eeuw in Denemarken, was de Volkshogeschool een eeuw later in Nederland geïntroduceerd door de Amsterdamse socioloog dr. H.G. van der Wielen, oprichter - in 1932 - van de Volkshogeschool 'Allardsoog' te Bakkeveen. De oorsprong van *Citadel* moet dáár worden gezocht.

Grondgedachte achter de Volkshogeschool was het in nationalistische kringen van de negentiende en twintigste eeuw onvermijdelijk idee van de 'volksgemeenschap', waarvan elke volksgenoot qualitate qua deel uitmaakte.² De nadruk lag op het collectief, niet op het individu. Volgens de filosofie van de Volkshogeschool kon het individu pas volledig tot ontplooiing komen als het in harmonie verkeerde met zijn omringende gemeenschap, waarvan het karakter werd bepaald door de gedeelde taal en cultuur.

In de moderne tijd was de harmonie tussen individu en volksgemeenschap helaas grondig verstoord. De vooral met het platteland geassocieerde volkscultuur werd bedreigd door de stadscultuur, die met haar kosmopolitisch georiënteerde handel en industrie ontwortelend zou werken. In de stad raakten de mensen van elkaar vervreemd, ten prooi gevallen aan grootstedse 'perversies' als individualisme, rationalisme, materialisme en sektarisme. De Volkshogeschool trachtte de oorspronkelijke harmonie op twee manieren te herstellen: door de stadsmensen in aanraking te brengen met het platteland en door de plattelanders, die intellectueel vaak achterop waren geraakt bij de stedelingen, ontwikkeling en nieuwe geestkracht in te blazen, opdat zij hun vitale rol ook in de moderne volksgemeenschap konden blijven vervullen.

De tegenstelling stad-platteland liep door alle sociale en religieuze geledingen heen. De Volkshogeschool wenste de bestaande religieuze en sociale verschillen dan ook niet als absoluut te erkennen. Zij keerde zich zowel tegen het liberalisme met zijn egostisch particularisme als tegen het socialisme met zijn historisch-materialisme en zijn klassenstrijd. Op religieus gebied hield men vast aan 'de Christelijke geest', maar de associatie met enig kerkgenootschap werd principieel van de hand gewezen.

In het Nederland van de jaren dertig richtten de activiteiten van de Volkshogeschool zich in het bijzonder op de werklozen, slachtoffers van de

economische crisis van 1929. Juist zij liepen het grootste gevaar van de zegeningen van de volksgemeenschap verwijderd te raken. Werkloosheid, zo redeneerde men, smooit elk idealisme, scheidt verbittering en doodt het sociaal gevoel. Daarom organiseerde Van der Wielen in Bakkeveen speciale cursussen voor werklozen. Dat was, schrijft een van de betrokken sociologen, 'geen kwestie van liefdadigheid, maar van verantwoordelijkheid in den hoogsten zin om hen als mensch te behouden, als landgenoot terug te voeren in de volksgemeenschap'.³

Aan de cursussen (die twee tot zes weken konden duren) namen behalve werklozen, afkomstig van zowel stad als platteland, ook studenten deel. Gezamenlijk werd er gewerkt, op het land en aan de gebouwen van 'Allardsoog', er werd naar lezingen geluisterd, gediscussieerd, gezongen, aan sport en spel gedaan. Maar het belangrijkste van alles was dat men elkaar beter leerde kennen en waarderen, over de bestaande religieuze, politieke en klassentegenstellingen heen. Zo moesten de deelnemers opnieuw het besef krijgen deel uit te maken van een en dezelfde volksgemeenschap.

De cursussen in Bakkeveen en vooral de directe confrontatie met de werklozen, meestal leeftijdsgenoten, lieten bij de betrokken studenten een diepe indruk na, die zijn weerslag vond in *Citadel*. Op de pagina's van hun blad vertolkten zij de gevoelens en denkbeelden, die hun ervaringen met het Volkshogeschoolwerk hadden opgeroepen. Maar het moest tegelijk méér worden dan alleen dat.

Program en achtergrond

Zoals de redactie al in het eerste nummer aankondigde, wilde *Citadel* 'geen propagandatijdschrift [zijn] maar een vormingsblad, dat tot bezinning noopt; dat argumenten levert om onze beginselen nog meer te verstevigen en te verbreiden'.⁴ In deze zin werd ook de naam van het blad uitgelegd, die was gekozen als herinnering aan de citadel van Antwerpen. Daar hadden in de winter van 1832 Nederlandse militairen een maandenlang beleg ondergaan van de Franse interventietroepen, die Louis-Philippe naar het noorden had gestuurd om de Belgische onafhankelijkheid te helpen afdwingen - vóór 10 mei 1940 het laatste Europese wapenfeit van het Nederlandse leger. De militante indruk die werd gewekt zwakte de redactie af door aan het begrip 'citadel' nog een tweede bekentenis te hechten, ditmaal van 'intern-organisatorische' aard: 'men veroverd geen landen met een citadel, men voert er geen veldtochten mee, maar concentreert binnen zijn muren de belangrijkste krachten, de kern van zijn troepen'.⁵

Citadel wilde binnen de eigen gelederen een soort keurtroep verzamelen, een elite. Van studenten, want het blad richtte zich uitsluitend op de studentenwereld. Het moderne studentendom was volgens de redactie 'verzonken in een moeras van burgerlijk egoïsme', terwijl de meeste studenten door het leven gingen als 'geestelijk reeds oude heertjes'. De Nederlandse student droeg geen cachet; hij was uit op 'een baantje' en aan 'een of andere daar bovenuit gaande taak' liet hij zich niets gelegen liggen.⁶

Citadel, dat het belang van zo'n taak wèl inzag, hoopte in deze toestand

verandering te brengen. Het studentendom belichaamde tenslotte 'de avant-garde van ons volk'.⁷ Als de leiders van morgen moesten de studenten er nu reeds van doordrongen worden dat zij jegens volk en natie een taak hadden te vervullen. Met het oude idee van de student als een geprivilegieerd wezen, iemand die een paar jaar lang op kosten van papa elke serieuze verantwoordelijkheid uit de weg mocht gaan, diende radicaal te worden gebroken. Dàt elite-idee beschouwde *Citadel* als volstrekt onmaatschappelijk, egoïstisch, en uiteraard op geen enkele manier te verenigen met de toekomstige nationale taak. Vandaar de veelvuldige pleidooien in *Citadel* voor een grotere sociale betrokkenheid.

Vergelijkbare gevoelens leefden destijds in fascistische en nationaal-socialistische kring. Maar dat wil niet zeggen dat de *Groep Citadel* een fascistisch gezelschap is geweest. Binnen het politieke en culturele landschap van het vooroorlogse Nederland past *Citadel* beter bij een andere stroming,⁸ waartoe tot op zekere hoogte ook de Volkshogeschoolbeweging kan worden gerekend. Een stroming, bestaande uit verontruste intellectuelen die niet in de eerste plaats op politieke macht uit waren, maar vanuit een zijdelingse positie kritiek leverden op de traditionele politiek. In hun ogen was deze niet bij machte gebleken voor de sociale en economische problemen van het land een afdoende oplossing te vinden.

Tegenover het politieke onvermogen stelden zij de noodzaak van een algehele nationale vernieuwing. Nederland moest zich afwenden van de zelfgenoegzaamheid der zuilen, van de onvaderlandslievende klassenstrijd en van het cynische *laissez aller* van de liberalen, wilde het opnieuw een weerbare en gezonde natie worden. In dezelfde geest liet ook koningin Wilhelmina zich uit, toen zij in haar bekende radiorede van 27 januari 1939 het Nederlandse volk opriep tot grotere eensgezindheid en tot een morele en geestelijke herbewapening tegen 'de krankheden van deze tijd'.⁹

Een belangrijk onderdeel van de vernieuwingsbeweging waren de jaarlijkse bijeenkomsten op 'Woudschoten', het conferentieoord van de Nederlandsch Christelijke Studentenvereniging in Zeist. Van ongeveer 1932 af kwamen daar groepen studenten bijeen, van de meest uiteenlopende geestelijke achtergrond en afkomstig uit verschillende universiteitssteden, om collectief gestalte te geven aan het idee van de volkseenheid. Ook enkele van de Leidse studenten, die later in *Citadel* actief zouden worden, hebben aan deze volkseenheidconferenties deelgenomen.¹⁰

In januari en april 1939 vond in datzelfde 'Woudschoten' een tweetal conferenties plaats, waarbij de deelnemers niet langer bestonden uit studenten, maar uit prominente Nederlanders, vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, de politieke partijen en de intelligentia. Een aanwijzing dat de verontrusting en de behoefte aan nationale regeneratie geleidelijk aan ook in bredere kring gevoeld werden, hoewel het vóór het uitbreken van de oorlog niet tot enigerlei massale actie is gekomen.

Typerend voor de geest van 'Woudschoten' is dat NSB-ers, bijna overal beschouwd en behandeld als politieke paria's, er niet onwelkom waren.¹¹ Sommige ideeën van 'Woudschoten' en van het uit de daar gehouden conferenties voortgekomen blad *Het Gemeenebest* komen overeen met die van Mussert of Arnold Meyer, de leider van Zwart Front. Men deelde de scepsis ten aanzien van de democra-

tie, het verlangen naar een krachtiger staatsgezag, de cultivering van een hartstochtelijk nationalisme. Maar veel verder ging de overeenkomst niet. Juist de elementen, die van NSB en Zwart Front typisch nationaal-socialistische dan wel fascistische groeperingen maakten (uniformen, massaliteit, antisemitisme, leidersbeginsel etc.) ontbraken in de vernieuwingsbeweging die zich rondom 'Woudschoten' had gekristalliseerd.

Deze beweging, ten slotte uitmondend in 'De Nederlandsche Gemeenschap' die zich in juni 1939 aan het Nederlandse volk presenteerde met een in verscheidene dagbladen afgedrukt 'Manifest tot Eendracht', wilde bovendien geen politieke partij zijn (wat de NSB en Zwart Front uiteraard wèl waren), noch zich liëren aan enige politieke richting. De beoogde mentaliteitsverandering in nationale zin moest juist plaatsvinden boven de partijen en buiten de verdeeldheid zaaïende politiek om.¹²

Ook *Citadel*, onder studenten ongeveer wat *Het Gemeenebest* en de Nederlandsche Gemeenschap op landelijk niveau wilden zijn, waakte er angstvallig voor zich als groep en als blad te verbinden met enige politieke partij of richting. Maar wat niet gold voor het geheel ging soms wel op voor de individuele groepsleden. Zo had een tweetal redacteuren van het blad in de jaren 1935-1937 uitvoerig gepubliceerd in tijdschriften als *De Wig* en *Clauwaert*: het eerste was het officiële orgaan van de Nationaal Socialistische Studentenfederatie, het tweede een plaatselijk studentenblad van de NSB te Rotterdam. Gezien de frequentie der bijdragen en - het gaat om *Clauwaert* - het redacteurschap van een van beiden, lijkt het waarschijnlijk dat de betrokkenen lid zijn geweest van de NSB. Of zij dat in hun *Citadel*-tijd nog steeds waren, is niet bekend.

Behalve Musserts beweging kon ook het Verdinaso in *Citadel*-kringen rekenen op enige aanhang. Het 'Verbond van Dietse Nationaal Solidaristen', in 1931 opgericht door Joris van Severen, was van Vlaamse origine en streefde naar de vorming - op autoritaire en solidaristische grondslag - van een Diets Rijk, dat zou moeten bestaan uit Noord-Nederland (minus Friesland), Vlaanderen en het Nederlands sprekende deel van Frankrijk.¹³ In Nederland wekte het Verbond vooral sympathie bij jonge katholieken die, ontevreden met de kerk en de RKSP, naar nieuwe wegen zochten voor hun religieuze en sociale gedrevenheid. Op het Verdinaso waren zij vermoedelijk attent gemaakt door de wonderlijke dominicaan Karlos van Sante, een voormalig Vlaams activist die na de Duitse nederlaag in 1918 was uitgeweken naar Nederland en daar een inspirerend middelpunt werd van radicale anti-Belgische en pro-Dietse actie.¹⁴

Dat juist Vlaanderen zozeer tot hun verbeelding sprak, laat zich goed begrijpen. Nergens werd de strijd om de identiteit van het eigen volk zo fel gestreden als daar. Het heroïsche Vlaanderen stond in schrill contrast met het lauwe en bezadigde Nederland. Dat Vlaanderen, net als trouwens Zuid-Afrika, deel uitmaakte van de Nederlandse of Dietse volksgemeenschap, vormt een tweede, meer principiële reden voor de belangstelling die de Vlaamse zaak binnen *Citadel* trok. Niet alleen bij de katholieken, maar bij vrijwel iedereen. Ook in Bakkeveen was de Dietse of Groot-Nederlandse gedachte geliefd geweest.¹⁵

Dat laatste geeft aan hoe moeilijk het is *Citadel* op grond van bepaalde

denkbeelden vast te ketenen aan één specifieke politieke partij of groepering, ook al telde de groep enkele politieke partijgangsters. Wat *Citadel* beoogde was studenten uit verschillende politieke, religieuze en levensbeschouwelijke stromingen, die het niettemin op een paar essentiële punten met elkaar eens konden zijn, samen te brengen om zo ernst te maken met het streven naar een nieuwe nationale verbondenheid. En de natie diende boven de partijen te staan. Dit principe trachtten de *Citadel*-leden, ondanks hun uiteenlopende loyaliteiten elders, binnen hun groep in praktijk te brengen.

Politiek en vitalisme

Tot op zekere hoogte was *Citadel* dus een a-politiek gezelschap, maar a-politiek wil in dit geval niet zeggen a-ideologisch. In het nationalisme bezat de groep een duidelijke ideologie, die ook politieke consequenties met zich meebracht, zij het hoofdzakelijk van negatieve aard: socialisten of communisten zal men in de gelederen van *Citadel* vergeefs zoeken. Evenmin verhinderde de a-politieke opstelling van het blad een kritische houding ten opzichte van de parlementaire democratie.

Het meerpartijstelsel, dat in de dertiger jaren ridicule excessen had laten zien (54 verschillende partijen en partijtjes bij de verkiezingen van 1933), belichaamde in *Citadels* ogen zo ongeveer de nationale verdeeldheid. De politieke praktijk op het Binnenhof werd beoordeeld als een 'koehandel in beginselen, begunstiging van vriendjes (...), strijd om de macht en om de zetels', die ten slotte zou uitlopen op een 'massa- of klikjesdictatuur'.¹⁶ Diepe verachting voelde *Citadel* voor de trage besluitvorming via compromissen en 'logge commissies' die het parlementair-democratische stelsel eigen is. Ware staatsmanskunst kenmerkte zich door principiële daden.

Binnen welke politieke constellatie die gewenste daden zich dan wél zouden kunnen manifesteren, blijft in het vage. In *Citadel* werd vrijwel niet over praktische politiek geschreven; ook de zojuist geciteerde kritische kretes, die overigens bij vrijwel alle rechts-nationalistische groeperingen (van NSB tot Nederlandsche Gemeenschap) te beluisteren vielen, blijven in de jaargangen van het blad een uitzondering. Dat was opzet. Niet alleen achtte de redactie zich - opmerkelijk bescheiden - als studenten nog te onkundig en te onervaren om aan de (oudere) politici de wet voor te schrijven. Maar, zo lezen we in de beginselverklaring, 'veel doorslaggevender voor ons dan zelfs deze argumenten is nog de overweging, dat elke schrede op zuiver politiek of staatkundig terrein een inbreuk zou betekenen op de fundamenteën zelf van ons Nationaal Beginsel. Ons gaat het om de Natie - als zich van zijn wezenlijke eenheid bewuste taal- en kultuurgemeenschap, welker geestelijke houding door den volksaard is bepaald - en om het *imperium*, dat is zijn volle krachtsontplooiing op elk gebied. Met den staat als zoodanig hebben wij geen bemoeienis, want het is slechts een middel tot een doel en nooit zelf een doel.'¹⁷

De scheiding die hier wordt aangebracht tussen staat en natie raakt de kern van *Citadels* ideologie en vermoedelijk ook van de cohesie binnen de groep. Alleen door het nationalisme los te koppelen van staat en politiek konden de verschillende standpunten, die gezien de uiteenlopende achtergrond van de leden moeten hebben

bestaan, worden verenigd in één romantisch ideaal: dat van de natie. De natie die men wilde zien als de essentie van de realiteit, maar die (omdat werd nagelaten haar enige concrete gestalte te geven) in feite buiten deze realiteit lag.

Niet zo verwonderlijk is daarom dat de meeste artikelen in *Citadel* worden gekenmerkt door een hoog en niet zelden krampachtig abstractie-niveau, ongetwijfeld mede de vrucht van een in bijna alle gevallen nog maar zeer recent verworven eruditie. De grote woorden, op de pagina's van het blad in ruime mate voorhanden, zijn wat dit betreft symptomatisch. Maar in de hang naar abstractie, naar grote woorden en hemelbestormende begrippen schuilt ook een ander, *vitalistisch* element, dat inderdaad de politiek verre te boven ging. In de verhevenheid van het betoog werd uiting gegeven aan het verlangen naar een stijlvoller, grootser manier van leven, waarvoor het nationalisme slechts een kader bood. *Citadel* vond de gemiddelde Nederlander maar 'een lauw en traag wezen', getekend door een 'kleinburgerlijke stijlloosheid'.¹⁸ Niet toevallig is Marsman de enige dichter aan wie het blad een - bewonderend - artikel heeft gewijd.

Citadel trok figuren aan die in eigen kring, hoofdzakelijk de verschillende studentenverenigingen, behoorden tot degenen die opvielen en voorbestemd leken een vooraanstaande rol te spelen. Tegelijkertijd vielen zij net iets te zeer uit de toon. Vanwege hun radicale opvattingen, hun dweperig idealisme en misschien ook: hun al te groot enthousiasme. De conservatieve kalmte waar zij zich tegen afzetten, verhinderde dat zij in hun eigen milieu de eerste plaats bereikten. *Citadel* bood een omgeving die geschikter was voor hun ambities en geldingsdrang, al mogen we hier niet automatisch uit afleiden dat de groep bestond uit in eigen kring gefrustreerden.¹⁹ De studenten van *Citadel* streefden iets na dat de eigen kring hun onmogelijk kòn bieden: nationale eenheid, doorbreking van de tegenstellingen die in het door geloof en levensovertuiging gedifferentieerde studentenleven juist werden bevestigd.

Hoe ambitie, vitalisme, abstractie en ideologie in *Citadel* konden samenvloeien, blijkt treffend uit de manier waarop in het blad werd gesproken over het 'Imperium'. Dat er over een imperium gesproken werd, is op zichzelf niet verbazingwekkend. Nederland bezat al zijn koloniën nog, en evenals in andere nationalistische kringen was dat koloniale rijk een bron van trots en zelfvertrouwen. Misschien heeft ook een rol gespeeld dat enkelen der meest actieve *Citadel*-aanhangers indologie studeerden. Maar toch, als we zien wat voor glans het woord imperium op de pagina's van het blad krijgt, dan is duidelijk dat er meer aan de hand was.

In haar beginselverklaring had de redactie het imperium de 'volle krachtoptplooiing (van de natie) op elk gebied' genoemd. Later blijkt het om niets meer of minder te gaan dan de transcendente vorm van het nationalistische ideaal. Een typerend citaat: 'Het nationalisme zoekt zijn realiteit in het Imperium, wanneer wij daaronder het gansche Nederlandsche cultuurgebied op aarde verstaan. Van zulk een gezichtspunt uit bereikt het nationalisme eerst in de imperiale levenshouding zijn eigen apotheose, en daarmee tevens zijne bevrijding, omdat de imperiale levenshouding inhoudt de vernietiging van alle menselijke grenzen van den geest. De kracht van het Nederlandsche denken en werken kan zich in het Imperium tot een opperste ontplooiing van menselijk denken en werken ontwikkelen'.²⁰

Met de realiteit in de Oost en in de West of zelfs met het toch altijd nog tamelijk concrete Dietse streven heeft het nationalisme zoals het hier wordt bezongen weinig meer van doen. Niet voor niets spreekt men van een 'imperiale levenshouding'. Het imperium belichaamde voor *Citadel* een morele imperatief en tegelijk een romantisch au-delà, de summa van het nationalistische streven, waarbij de zoveel banalere werkelijkheid alleen maar kon verbleken.

Neutraliteit

Citadel mocht dan een weinig concrete voorstelling hebben van de gewenste 'imperiale' natie, het blad wist wèl heel goed hoe die natie er *niet* uitzag. De schrijver van het bovengeciteerde artikel wijst er bijvoorbeeld op dat zijn opvatting van nationalisme beslist niet mocht worden verward met 'imperialisme' of 'fascisme'. De Nederlandse natie moest onder elk beding haar eigen weg gaan, schrijft hij, imperialisme exclusief vereenzelvigend met Engeland, fascisme met Italië.

Dit afwijzen van elke associatie met wat in het buitenland gebeurde - een soort ideologische xenofobie - doet sterk denken aan de weigering zich te identificeren met enige bestaande politieke partij of beweging in Nederland. De nieuwe eenheid die *Citadel* bepleitte moest een eigen, nationaal gezicht krijgen, dat duidelijk afweek van wat het buitenland te zien gaf. Al in de eerste nummers van het blad was er tegen gewaarschuwd 'een maatschappelijk systeem, dat in het buitenland opgeld deed, hier te willen overplanten'. Immers, 'het is toch wel absurd zelfs zijn nationalisme te willen importeren'.²¹ In het Nederlandse nationalisme diende het typisch Nederlandse volkskarakter tot uiting te komen, wat onder meer inhield dat aan het principe van 'eenheid in verscheidenheid' geen geweld mocht worden aangedaan.²² Een totalitaire eenheid zoals in Hitler-Duitsland of Franco-Spanje was voor Nederland uit den boze.

Ook binnen de groep bestond een dergelijke eenheid niet. En om te achterhalen hoe *Citadel* zich de ideale natie voorstelde, kan men - bij gebrek aan grotere duidelijkheid - nog het best de bestaande groep tot model nemen. Daar heerste eenheid én verscheidenheid, terwijl ten aanzien van de rivaliserende politieke ideologieën in binnen- en buitenland een neutraal standpunt werd ingenomen.²³ Een soortgelijke afzijdigheid adviseerde *Citadel* de Nederlandse regering inzake de militaire en ideologische conflicten die in de jaren 1938-1939 aan de Europese horizon de kop opstaken.

Ter rechtvaardiging van de neutraliteit werden de ideologieën, die in Europa tegenover elkaar stonden, stuk voor stuk 'ontmaskerd'. Dat bij iedereen uitsluitend eigenbelang in het geding was, stond voor *Citadel* vast. Het Duitse streven bijvoorbeeld 'om bloed, bodem en zelfbeschikking der volken (...) te beschermen tegen bolsjewisme en Jodendom, de zondebokken voor alles', beschouwde het blad slechts als een voorwendsel om 'Tsjechoslowakije aan het Reich te kunnen toevoegen. Veel meer dan de franje bij een agressieve machtspolitiek was de ideologie niet. Hetzelfde gold voor Duitslands vijand Engeland, dat nu 'alle vrijheidsliefenden in naam van recht en menselijkheid (...) tegen de bloeddorstige dictators te wapen roept'; maar, schampert *Citadel*, hoe zat het met 'recht en menselijkheid' tijdens de Boerenoorlog,

toen het Engelse eigenbelang toevallig een andere richting op wees?²⁴

Het demasqué der ideologieën noopte tot terughoudendheid: het verstandigste was geen keuze te doen in de 'ideologische frontenvorming' die zich in Europa aftekende. Voor de eenheid van de natie zou het bovendien noodlottig zijn indien de Europese polarisatie ook binnen Nederland werd voortgezet. 'Er is geen enkele reden', schrijft *Citadel*, 'om voor het buitenland de kastanjes uit het vuur te gaan halen; menselijk medeleven met wat over de grenzen geschiedt is slechts te prijzen, maar laten wij ons daarbij toch niet het slachtoffer maken van onze eigen kortzichtigheid. Nederland heeft zijn eigen belangen in de wereld, ze zijn reeds te veel verwaarloosd geworden. Verliezen we ze in onze verblindheid helemaal uit het oog dan is ons lot bezegeld: als natie en als staat'.²⁵

Met pacifisme had dit pleidooi voor neutraliteit uiteraard niets te maken. Van een zo militant nationalistisch gezelschap als *Citadel* viel dat ook niet te verwachten. Neutraliteit was slechts een blijk van 'gezond' egoïsme. Het 'gebroken gewertje' van de SDAP zag men als het symbool van een typische 'kruideniers en handelsreizigersmentaliteit', onverenigbaar met de gedroomde 'imperiale levenshouding'; als de VARA de neutraliteitsmars speelde, heette dat 'het toppunt van onze kleinekamer-be-nauwdheid'.²⁶ Het neutralisme van *Citadel* was voor alles weerbaar, in eigen ogen heroïsch en bij voorkeur goed bewapend, zoals de frequente pleidooien voor een verhoging van de nationale defensie-inspanningen mogen bewijzen.²⁷

Mei 1940

Met een geestelijke bagage van manhaftig, maar neutraal nationalisme, aangeprezen als de enige werkelijke remedie tegen de bestaande sociale en spirituele noden, ging *Citadel* in 1940 de oorlog in. Een deel van de medewerkers en redacteuren was al in augustus 1939 gemobiliseerd en nam in de meidagen actief aan de gevechten deel. De rest stond aan de kant en bood morele steun onder het motto dat thans het werk van *Citadel* 'meer dan ooit met ijver' ter hand moest worden genomen.²⁸

De nederlaag veranderde daar weinig aan. '*Citadel* gaat 'met steeds feller kracht verder'²⁹, stond te lezen in het eerste nummer dat na de capitulatie verscheen. Daarmee werd niet bedoeld dat het blad van plan was op eigen kracht de verloren oorlog voort te zetten; het betekende alleen dat de 'strijd' van *Citadel* een wezenlijk andere was dan die van het Nederlandse leger. Beide waren hoogstens gedurende vijf dagen samengevallen.

Dat de strijd doorging wil niet zeggen dat de Duitse inval, de vijfdaagse oorlog en de daarop volgende bezetting voor *Citadel* van geen bijzondere betekenis zijn geweest. In tegendeel. Tot mei 1940 had het blad zich nooit met politiek willen bemoeien, nu ging de politiek zich met *Citadel* bemoeien en wel op een wijze die uiteindelijk voor het blad en de groep fataal zou blijken. Door de houding en eisen van de bezetter werd de zo vage en abstracte ideologie van *Citadel* als het ware het mes op de keel gezet. Idealisme en geestdrift alléén volstonden niet meer. Ook *Citadel* moest kiezen bij welk van de twee kampen, die naarmate de bezetting vorderde steeds onverzoenlijker tegenover elkaar kwamen te staan, zij haar nationalistische en sociale

ideaal wilde onderbrengen.

Citadel heeft die keuze als groep niet ongeschonden kunnen maken. De problemen die de bezetting met zich meebracht, veroorzaakten barsten in het samenwerkingsverband. Wat de verschillende leden van de groep van elkaar onderscheidde, kreeg geleidelijk de overhand boven wat hen met elkaar verbond. Ten slotte liepen de tegenstellingen zo hoog op, dat een deel van de aanhang *Citadel* de rug toekeerde. Maar zover was het onmiddellijk na 15 mei 1940 nog niet. Hoe werd de ineenstorting toen beoordeeld?

Veel verslagenheid viel er in *Citadel* niet te vernemen. Wat de studentenwereld betrof - en het is typerend dat de aandacht zich in eerste instantie hierop richtte - constateerde het blad een nu eindelijk in brede kring doorbrekend besef, te danken aan 'de vijfdaagsche eendrachtige strijd', dat het uit moest zijn met de onderlinge verdeeldheid en met het 'genoeglijk maatschappelijk isolement'. De plannen om te komen tot een Nederlandse studentenfederatie werden vervolgens met het nodige voorbehoud toegejuicht.³⁰

Over de afloop van de 'eendrachtige strijd' werd intussen geen traan vergoten. Hoewel *Citadel* de Duitse veroveringszucht nergens openlijk prees, beoordeelde het blad de nederlaag tamelijk gunstig. Nederland had kennelijk zo'n schok nodig gehad om te ontwaken uit zijn lethargie. Hooguit betreurde *Citadel* het dat de vernieuwingen, die nu ongetwijfeld zouden worden afgedwongen, niet spontaan uit Nederlands initiatief waren voortgekomen. Over het vertrek naar Engeland van de koningin, die in januari 1939 nog 'de belichaming van de eenheidswil' van het Nederlandsche volk³¹ was genoemd, matigde *Citadel* zich geen oordeel aan. Maar als een teken aan de wand beschouwde men het wèl, evenals het uitwijken van de regering: 'Dit vertrek van onze ministers heeft, welk motief er ook aan ten grondslag moge gelegen hebben, de symbolische betekenis gekregen van de val van een systeem. De oorlog ontroonde de schijnbare majesteit van een verziekte en uitgeholde politiek, die niet op de gave krachten, doch op de baantjes en op de connecties berustte, de oorlog schiep ook de mogelijkheid en de bereidheid voor een nieuwe heropbouw in een nieuwe geest.'³²

In een ander artikel werden de meidagen en de Duitse bezetting eufemistisch, maar ook veelzeggend 'de omwenteling te onzent'³³ genoemd, waaruit duidelijk blijkt dat *Citadel* de nederlaag van het Nederlandse leger niet wenste af te doen als een (militair) incident. De capitulatie van 15 mei onderstreepte het faillissement van de vooroorlogse samenleving - een faillissement dat door *Citadel* al ruimschoots vóór die datum was aangezegd - en maakte als zodanig deel uit van een 'noodzakelijke' ontwikkeling. Wie dit weigerde te accepteren, gaf blijk van 'een gebrek aan historischen zin'.³⁴

Teleurstelling over de snelheid van de nederlaag, woede omdat Nederland door zijn bondgenoten in de steek zou zijn gelaten, alsmede de fatalistisch aanvaarde verwachting dat Duitsland de oorlog zou winnen - zulke gevoelens hadden meer Nederlanders die vereiste 'historischen zin' gegeven, zij het niet altijd van harte. De vraag was nu: wat moest er voor de constitutionele monarchie en voor de parlementaire democratie in de plaats komen?

Bezetting

In de zomer van 1940 traden twee belangrijke politieke bewegingen naar voren, die pretendeerden het door de oorlog geschapen vacuüm te kunnen vullen. In de eerste plaats de NSB, die al haar kaarten had gezet op nauwe samenwerking met de Duitsers, hopen op een nationaal leiderschap voor Mussert. Als alternatief bood zich de Nederlandsche Unie aan, opgericht in juli 1940 en voorzien van een weldra massale aanhang.

Ook de Unie was bereid tot verregaande concessies aan de bezetter, zoals bleek uit het op 24 juli gepubliceerde 'Manifest aan het Nederlandsche volk' waarin uitdrukkelijk werd gesteld dat allereerst 'de gewijzigde omstandigheden' erkend dienden te worden; in het een paar dagen later verschenen program heette dit 'een loyale verhouding tot de bezettende overheid'. En al bleef de rest van het program tamelijk vaag, onmiskenbaar was dat de Unie rigoureuus wilde breken met het vooroorlogse bestel en een fundamentele vernieuwing verlangde op sociaal, economisch en politiek terrein.³⁵ De aanhang van de Unie heeft zich voor het merendeel om dit program niet erg bekommerd - men greep de actie van het Driemanschap vooral aan om een massaal 'nee' te laten horen tegen het dreigende NSB-bewind. Bij *Citadel* daarentegen vielen de vernieuwingsgedachten - niet zo verwonderlijk - wèl in goede aarde.

Het blad had grote waardering voor het 'krachtig, principieel geluid', dat de Unie liet horen, niet zozeer tegen de NSB, als wel vóór een 'vernieuwing des geestes' op basis van de volkseenheidsgedachte. Bovendien hadden in de top van de Unie figuren zitting als Linthorst Homan, De Quay, Reinink en Van der Wielen, die zich al lang vóór mei 1940, in de Nederlandsche Gemeenschap, *Het Gemeenebest*, de 'Woudschoten'-conferenties en het Volkshogeschoolwerk, hadden doen kennen als vurige nationalistes naar *Citadel's* hart. Typerend is wel dat de begroeting van de Unie gepaard ging met de wens dat zij 'tot heil van ons volk' zo snel mogelijk zou gaan samenwerken met Arnold Meyers Nationaal Front en met het Verdinaso. De doelstellingen van deze drie 'vernieuwingsbewegingen' liepen toch goeddeels parallel.³⁶

Opvallend is het ontbreken van de NSB. Mogen we hieruit afleiden dat *Citadel* dus tegen Mussert en zijn beweging had gekozen? Zo eenvoudig liggen de zaken niet. Op het zomerkamp, dat in augustus 1940 door de groep in Den Haag werd georganiseerd, voerden niet alleen Unie-coryfeeën als Linthorst Homan en Van der Wielen het woord, ook waren notoire NSB-sympathisanten als Krekel en Schrieke uitgenodigd.³⁷ Net als vóór de meidagen wilde *Citadel* onder de nieuwe omstandigheden geen keuze maken voor één der rivaliserende politieke bewegingen. Het nationale ideaal mocht ook nu geen afbreuk worden gedaan.

Citadel heeft zo lang mogelijk getracht de bestaande polarisatie tussen NSB-ers en niet-NSB-ers buiten de deur te houden. Begrijpelijk gezien de ideologie en de doelstelling van de groep; maar gezien de algemeenheid en de onverzoenlijkheid van de polarisatie een bewijs te meer voor het wel zeer geringe politieke realisme dat *Citadel* kenmerkte. Dat zou de groep nu fataal worden. Wie immers na 15 mei 1940

uit eigen beweging en eigen vrije wil bleef samenwerken op voet van gelijkheid met NSB-ers bracht zichzelf in diskrediet. In het geval *Citadel* lag de zaak nog ernstiger: de groep ging samenwerken met NSB-ers, doordat een aantal van haar meest actieve leden in november 1940 met hun leider Ernst Voorhoeve de overstap van Verdinaso-Nederland naar de NSB maakte.

Een niet meer te stuiten proces werd aldus in gang gezet. Enerzijds werden blad en groep door de buitenwereld steeds meer met de NSB geïdentificeerd; anderzijds werd de inbreng van de NSB-ers binnen de groep steeds dominanter. Dat laatste lag niet zozeer aan *Citadel*, als wel aan de Duitse censuur die een open discussie, waarbij ook de standpunten van de tegenstander aan bod konden komen, niet toeliet. Van het nationale ideaal: eenheid in verscheidenheid, bleef daardoor weinig of niets over. De polarisatie die men buiten de deur had willen houden was weldra ook binnen *Citadel* een feit.

Het duurde even voordat de anti-NSB-elementen in de groep zich de consequenties hiervan ten volle bewust werden. Ongetwijfeld was het een bittere pil het echec van hun eenheidsstreven binnen de eigen kring te moeten accepteren. Een sympathiserende buitenstaander schreef aan een van hen: 'Hoewel ik voel dat ik minder zeker zou spreken, als ik zelf den strijd in jullie redactie te voeren had, raad ik je aan, het contactpunt, dat Citadel nog is tusschen vertegenwoordigers van groepen die overigens steeds verder uiteengaan, zoolang mogelijk vast te houden'.³⁸ Lang heeft het echter niet geduurd. De realiteit van de bezetting maakte het samengaan van zo tegenstrijdig geworden standpunten onmogelijk.

In het bovenstaande citaat is sprake van een 'strijd' die binnen de redactie van *Citadel* werd gevoerd. Er hoeft niet aan getwijfeld te worden dat het daarbij ging om de mate waarin aan de wensen van de Duitsers mocht worden toegegeven, en wel op één punt in het bijzonder: de maatregelen tegen de joden. Het antisemitisme had in de ideologie van *Citadel* nooit enige rol van betekenis gespeeld. Maar de introductie van 'het jodenprobleem' in Nederland door de nazi's dwong ook *Citadel* een duidelijk standpunt in te nemen. Voor de Verdinaso-leden zal het antisemitisme geen problemen hebben opgeleverd (Van Severens Verbond werd van oudsher gekenmerkt door een virulente jodenhaat); anderen in de groep vonden het onacceptabel, vermoedelijk te meer omdat het Nederland van Duitse zijde werd opgedrongen.

Hoe het debat tussen voor- en tegenstanders is gevoerd, komt tot uiting in een brief die een van de oprichters van *Citadel*, Hugo Smits, op 18 oktober 1940 (bijna twee weken na het rondzenden der ariërverklaringen onder het overheids personeel) schreef aan zijn mederedacteur P.L. Dronkers.³⁹

Na te hebben verdedigd dat de Duitse bezetter niet slechts mag worden beschouwd als bezetter, maar tevens moet worden begrepen als de 'drager van een revolutie', erkent Smits om te beginnen dat er in Nederland sprake is van een 'jodenprobleem' dat dient te worden opgelost. De manier waarop is vooralsnog onderwerp van studie. 'Willen wij dit probleem echter bestudeeren', zo vervolgt hij, 'dan kan dat niet als er joden in de groep zouden zitten, want dan heeft men al gekozen, n.l. tegen het stellen van het probleem'. Totdat een grondige studie heeft

plaatsgevonden mogen er in *Citadel* dan ook geen uitspraken worden gedaan over het jodenvraagstuk. Een ieder die dat wel verlangt - en uit Smits brief valt op te maken dat er binnen de *Citadel*-groep zulke mensen waren - `tast dus', aldus Smits, `de hooggeroemde *vrijheid* regelrecht aan. Dat is een dictatuur tot in je geestelijke ``levensruimte" die nog veel erger is dan men onze Oosterburen verwijt'.

Veel tijd werd Smits en de zijnen voor zo'n vrije studie niet gelaten - niet door de tegenstanders van het antisemitisme, maar door de Duitsers, die reeds op 21 november per circulaire alle joden uit overheidsdienst ontsloegen. Dat wierp een nieuwe vraag op: moest *Citadel* zich uitspreken vóór of tegen de anti-joodse maatregelen, die ook aan de universiteiten waren doorgevoerd?

Leiden

Op de spits gedreven werd de zaak door de protesten die tegen de Duitse maatregelen ontstonden, eerst aan de Technische Hogeschool in Delft, waar een staking uitbrak, en vervolgens in Leiden, waar studenten na Cleveringa's befaamde toespraak van 26 november eveneens een staking uitriepen. Als van origine Leids studentenblad kon *Citadel* hier niet stilzwijgend aan voorbij gaan. Men heeft het desondanks geprobeerd. In het december-januari-nummer verscheen een kort berichtje, waarin de redactie mededeelt dat zij `over de maatregelen en de daarop gevolgde reacties aan de Nederlandsche universiteiten' thans nog geen oordeel wil uitspreken.

Citadel was er kennelijk niet in geslaagd over de kwestie een compromis te bereiken dat voor beide partijen in de groep aanvaardbaar was. Voor het gedwongen ontslag van de joodse ambtenaren, een regelrechte inbreuk op de nationale traditie van vrijheid en tolerantie die ook altijd door *Citadel* was hooggehouden, kon ook moeilijk een compromis worden bedacht dat niet feitelijk zou neerkomen op een instemming, hoe verkapt en eufemistisch ook geformuleerd.

De tegenstanders van de anti-joodse maatregelen moeten dat hebben ingezien. Toegeven op dit principiële punt zou het begin van het einde zijn: met welk recht zou naderhand inmenging in andere Nederlandse aangelegenheden wèl kunnen worden afgewezen? De nationale vernieuwing die zij nastreefden moest een Nederlandse vernieuwing worden en niet een naar Duits dictaat. Aan deze overtuiging verbonden zij de enig mogelijke consequentie. Toen *Citadel* in het eerstvolgende nummer (februari 1941) eindelijk een uitspraak deed, tegen de studentenstaking, bleken Wesseling en Dronkers (en even later ook Kist) de redactie te hebben verlaten.

In feite was het op dat moment gedaan met het bijzondere karakter van *Citadel*, ook al zou er van het blad nog een viertal nummers verschijnen. Maar in die nummers was de invloed van de NSB-ers in de groep zo overheersend, dat van de onpartijdigheid waar *Citadel* zich altijd op had laten voorstaan weinig of niets meer overbleef. Dat bleek al meteen uit de reactie op de anti-joodse maatregelen.

In het artikel `Rekenschap', in opdracht en uit naam van de redactie geschreven door de Utrechtse indoloog G. Monsees, werd het ontslag van de joodse ambtenaren en hoogleraren goedgepraat als een `defensieve' maatregel, die de bezetter had moeten nemen om het Nederlandse volk te beschermen tegen de al te groot

geworden joodse invloed. Een staat die zulke maatregelen trof deed slechts zijn plicht en dat daartegen verzet rees was uitsluitend te danken aan 'de volslagen reactionaire geest (die) in onze studentenwereld blijft overheerschen'. Niet de Duitsers hadden schuld aan de chaos die was ontstaan, maar de ongehoorzame studenten. Vervolgens ontvouwt Monsees een programma voor de toekomst waarin van *Citadel* vroegere neutraliteit ten aanzien van de 'ideologische frontenvorming in Europa' geen spoor meer te bekennen valt. Nederland moest herrijzen, als volk en als staat, maar dat zou alleen mogelijk zijn 'indien de fundamentele beginselen van het nationale socialisme door ons volk worden begrepen en tot zijn eigendom worden vervormd'.⁴⁰

Dat het *Citadel* ernst was, werd duidelijk nadat in de nacht van 14 op 15 februari 1941 op verscheidene plaatsen in Leiden een manifest was aangeplakt (zoals later bekend is geworden: door een groepje studenten o.l.v. Eric Hazelhoff Roelfzema), met daarin een fel protest tegen de anti-joodse maatregelen - een daad van verzet die in Leiden grote beroering wekte. Het college van Curatoren, Rector en Assessoren reageerde geschrokken met een schrijven, waarin de studenten werden opgeroepen zich neer te leggen bij de maatregelen van de bezetter omdat verzet niet in het belang zou zijn van de universiteit. Desondanks noemde het universiteitsbestuur de maatregelen op zichzelf 'strijdig met de tradities van ons volk'.⁴¹ Met name dit laatste schoot *Citadel* in het verkeerde keelgat.

Oorspronkelijk was het de bedoeling, zo schrijft het blad, om 'met medeweten, zo niet met medewerking van de universitaire autoriteiten' aan alle Leidse studenten een oproep te verzenden waarin scherp protest werd aangetekend tegen de 'allerminst van eenig inzicht getuigende sabotage daad van een aantal verblinde reactionaire elementen'. Bij de oproep had men een door de studenten in te vullen verklaring willen voegen, waarin zij beloofden in de toekomst niet te zullen deelnemen aan sabotage-acties en protestdemonstraties, om zodra de universiteit heropend werd hun studie 'in ordevolle tucht' te hervatten.⁴² Het kwam neer op een loyaliteitsverklaring *avant la lettre*. Noch de oproep noch de verklaring werden echter verzonden. En toen wèl het schrijven van het universiteitsbestuur verscheen, werd dat in *Citadel* bekritiseerd als veel te gematigd.

Dit tekent het verschil: het College van Curatoren, Rector en Assessoren trachtte te redden wat er te redden viel, *Citadel* eiste een onomwonden aanpassing aan de nieuwe orde. Ook waar het de anti-joodse maatregelen betrof. 'Alle maatregelen afwijzen', schrijft *Citadel*, 'kan trouwens slechts hij, die den Jood als Nederlander erkent', en dat kwam volgens het blad neer op de 'vernietiging van onze volkseenheid'.

Wie in maart 1941 zo schreef kon alle hoop de Nederlandse studentengemeenschap ooit eensgezind rond een Nationale Idee te verenigen laten varen. Het nationalisme van *Citadel* was een regelrechte uitnodiging tot collaboratie met de bezetter geworden.⁴³ *Citadel* kwam zo in een isolement terecht, heillozer en onherroepelijker dan de groep ooit eerder had gekend. De overgebleven redacteuren moeten zich dat hebben gerealiseerd. Het mei/juni-nummer van 1941 werd het laatste dat van *Citadel* is verschenen. Achterhaald door de politieke ontwikkelingen in bezettingstijd en ten prooi gevallen aan onderlinge verdeeldheid, had de groep zich

zelf overbodig gemaakt. *Citadel* ging, zoals een van de betrokkenen het zich later zou herinneren, uit 'als een nachtkaaars'.⁴⁴

Het einde

Nu de eenheid verbroken was, restte slechts de verscheidenheid. Ieder op zijn eigen spoor, bleven de meeste redacteurs en medewerkers actief tijdens de bezetting. Enkelen van hen stegen hoog binnen de NSB - Saris werd bijvoorbeeld Leider van het Nationaal Socialistisch Studentenfront - of namen dienst als vrijwilliger bij de Waffen-SS. Een redacteur die de groep al in februari 1941 had verlaten, Jan Kist, week uit naar Engeland om twee jaar later als geheim agent voor de Geallieerden terug te keren: hij viel - letterlijk en figuurlijk - in handen van de Abwehr en werd in 1944 in Polen ter dood gebracht. In augustus van datzelfde jaar vonden de twee andere voortijdig uitgetreden redacteurs, Dronkers en Wesseling (evenals de van zijn *deutschfreundliche* houding genezen Monsees), elkaar terug rond het toen opgerichte illegale blad *De Opdracht*, dat zich in het bijzonder bezighield met het na-oorlogse beleid ten aanzien van Nederlands-Indië.

Naast collaboratie en illegale strijd bestond er ook een derde reactie: afzijdigheid. Voor sommigen was na het uiteenvallen van *Citadel* de keuze tussen Londen en Berlijn een onmogelijke. Zij hadden hun hart slechts verpand aan het ideaal van de eensgezinde natie en dat kon, meenden zij, met geen van beide partijen worden geïdentificeerd. In zekere zin was het de meest consequente *Citadel*-houding, aangezien de oorspronkelijke idealen van de groep er het minst door verloochend werden. Maar omdat het een houding was van inactiviteit en persoonlijke neutraliteit terwijl overal rondom de oorlog woedde, werd er tegelijk overtuigend door aangetoond hoe volkomen het echec was dat *Citadel's* idealen in de praktijk hadden geleden.

Achteraf is het niet moeilijk om vast te stellen dat zo'n echec onvermijdelijk was. Nederland was in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog nog niet rijp voor de ontzuiling, die voor de nationalistische hunkeringen van *Citadel* een *conditio sine qua non* vormde. Zelfs de oorlog zou daar geen verandering in brengen. Na de bevrijding bleek dat duidelijk uit het vastlopen van de Nederlandse Volksbeweging die - hoe anders ook van politieke kleur en samenstelling - in de naoorlogse samenleving iets vergelijkbaars heeft willen bewerkstelligen als *Citadel* vóór mei 1940.⁴⁵

Van essentiëler belang voor het echec en het uiteenvallen van de groep was evenwel iets anders. Door de bijzondere omstandigheden van de bezetting werd in het nationalisme van *Citadel* een gespletenheid blootgelegd, die tevoren slechts latent aanwezig was en toen door allen werd genegeerd uit naam van het gezamenlijke ideaal. Dit ideaal bestond uit twee in principe van elkaar te onderscheiden elementen: het nationalisme, dat hooguit een wat militanter karakter droeg dan de traditionele vaderlandsliefde, en een vaag program van sociale en - impliciet - ook politieke vernieuwing. In de denkwereld van *Citadel* waren beide één en ondeelbaar. In de praktijk van de bezetting bleken ze onverenigbaar.

Vóór de Duitse inval had het blad altijd betoogd dat het nationalisme (mét het

daaraan gekoppelde vernieuwingsprogram) niet mocht en ook niet kon worden 'geïmporteerd'. Na mei 1940 ging men dit noodgedwongen anders zien. In een sfeer van enerzijds fatalisme ('historischen zin') en anderzijds optimisme accepteerde *Citadel* de gewijzigde omstandigheden, in de illusie verkerend dat haar vernieuwingsidealen nu wèl in daadwerkelijke veranderingen zouden worden omgezet. De verwantschap van die idealen met sommige elementen uit het nationaal-socialisme leek hiervoor garant te staan. Wat *Citadel* in wezen voor ogen stond was een imaginair Nederlands 'nationaal-socialisme'. Spoedig werd echter duidelijk dat de dictatoriale agressie, inherent aan het Duitse nationaal-socialisme, geen ruimte liet aan enige autonome Nederlandse variant.

Wie toch aan het oorspronkelijke idee van sociale en politieke vernieuwing bleef vasthouden, was gedwongen afstand te doen van het eigen nationalisme, dat immers elk toegeven aan de bezettende macht verbood. Sommigen in *Citadel* waren niet bereid zover te gaan en offerden hun vernieuwingsdrang op aan hun vaderlandsliefde; zij distantieerden zich van de overigen en keerden *Citadel* de rug toe. Zij die tot het laatst toe bleven, beriepen zich nog altijd op de oorspronkelijke nationalistische koers, maar lieten zich in werkelijkheid meeslepen in het anti-nationale vaarwater van de collaboratie. En dat betekende het einde, niet alleen van het eigen karakter van *Citadel's* ideologie maar ook van de groep als zodanig, die haar bestaansgrond ontleende aan het samengaan van deze beide tegenstrijdig gebleken elementen: nationalisme en vernieuwingsdrang.⁴⁶

(Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zevende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Walburg Pers, 1996)

Noten:

1. Helaas bleek het bij gebrek aan gegevens onmogelijk van de *Groep Citadel* een exact beeld te krijgen. Maar het vermoeden lijkt gewettigd dat de samenstelling van de redactie representatief is geweest voor het karakter van de groep als geheel. Daarom zal - noodgedwongen - in het vervolg van dit artikel zonder onderscheid over redactie en groep gesproken worden.
2. Zie over de Volkshogeschool: H.d. de Vries Reilingh. *De Volksboogschool. Een sociografische studie van haar ontwikkelingsgang in verschillende landen en haar mogelijke betekenis voor de Nederlandsche volksgemeenschap*. Groningen/Batavia, 1945; Dr. H.G. van der Wielen. *Geschiedenis, doel en wezen der Volkshogeschoolbeweging*. Amsterdam/Antwerpen, 1956.
3. De Vries Reilingh, *op cit.*, blz. 314.
4. *Citadel*, 1e Jrg., blz. 2.
5. *Idem*
6. *Ibid.*, blz. 4, 13.
7. *Ibid.*, blz. 33
8. Volgens A.A. de Jonge vond er na 1935 een opmerkelijke toename plaats van een 'half-fascistisch intellectueel anti-democratie', terwijl de fascistische massa-organisaties juist in omvang en betekenis afnamen. De Jonge noemt als voorbeelden de tijdschriften *Nederland* en *De Waag* (*Crisis en Critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Assen, 1968. blz. 308). Het gebruik van de term 'half-fascistisch' geeft al aan hoe lastig het is deze tijdschriften en de ermee verbonden groeperingen, waartoe ook *Citadel* gerekend mag worden, vóór mei 1940 politiek te lokaliseren. Ze zaten niet vast aan een bepaalde politieke partij en herbergden dikwijls vogels van te diverse pluimage om exclusief met één politieke richting te worden geassocieerd. Het beste is daarom ze te beschouwen als een aparte stroming.
9. Onder bedoelde 'krankheden' verstond Wilhelmina in de eerste plaats: de werkloosheid en de oorlogsdreiging, waartegen 'de verdeeldheid en voortschrijdende splitsing en versnippering, die ons in het dagelijkse leven tegemoet treden met de daarmee gepaard gaande vervreemding onderling' weinig effectieve heelmeeesters waren gebleken. De tekst van haar toespraak is afgedrukt in: *Keesings Historisch Archief*, nr. 398, blz. 3630-31. Over de - schaarse - reacties in den lande zie:

Dr. L. de Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel IV, blz. 505-506, alsmede P.J. Idenburg. *De Leidse Universiteit 1928-1946. Vernieuwing en verzet*. 's-Gravenhage, 1978, blz. 114-119.

10. Volgens B.F. Saris waren deze conferenties voor hem de aanleiding om buiten zijn eigen - katholieke - studentenmilieu actief te worden, o.m. in Bakkeveen. Mededeling Saris, 1.12.1980.

11. Een der deelnemers, mr. L.R.J. ridder van Rappard, heeft in zijn memoires een boeiende beschrijving gegeven van deze beide conferenties, die het bovenstaande bevestigt. Volgens Van Rappard werden de twee conferenties van 1939 duidelijk geïnspireerd door de toespraak van koningin Wilhelmina. Mr. L.R.J. ridder van Rappard. *Hoe was het ook weer? Band I, 15 juli 1906-14 mei 1940*, Meppel, 1979, blz. 167.

12. De Jong, op.cit., blz. 507-508; Van Rappard, op.cit., blz. 174. Van Rappard citeert uit de notulen van de constituerende vergadering van de Nederlandsche Gemeenschap, dat deze beoogde 'een basis (te scheppen), waarop werkelijke nationale saamhorigheid wordt ontwikkeld en verdiept in een kring van uitgelezen mensen'.

13. In 1934 reeds veranderde Van Severen dit concept. Zijn 'nieuwe marschrichting' hield in: de uiteindelijke vorming van een Bourgondisch rijk, waar nu ook Wallonië en Luxemburg deel van zouden gaan uitmaken. In Nederland had het Verdinaso enige aanhang, die zich in 1938 verenigde tot een apart Verdinaso-Nederland. Zie hierover o.m.: De Jonge, op.cit., 292; L.M.H. Joosten. *Katholieken en fascisme in Nederland 1930-1940*. Hilversum/Antwerpen, 1964, blz. 338, 351.

14. Zie over Van Sante: Joosten, op.cit., blz. 98-99, 114. Rondom de persoon van Van Sante was een zgn. 'kernbeweging' ontstaan, die in verschillende universiteitssteden beschikte over eigen 'kern'-huizen. Verwant hieraan waren de 'Gilden', katholieke jongeren-clubs, waarin religieuze orthodoxie en verzet tegen de officiële kerk hand in hand gingen. De katholieken in *Citadel* behoorden of hadden dikwijls behoord tot zowel de Kern- als de Gildenbeweging, terwijl sommigen van hen ook lid werden van het Verdinaso. Dat laatste kwam in dit milieu van katholieke 'dissidenten' vaker voor.

15. De Vries Reilingh, op.cit., blz. 316, 349.

16. *Citadel*, 1e Jrg., blz. 24.

17. *Ibid.*, blz. 3.

18. *Ibid.*, blz. 33, 23.

19. Niet in alle gevallen bleef succes uit: Rübenkamp Bergmeijer was in 1939 praeses van de Leidse Katholieke studentenvereniging, Sanctus Augustinus; P.L. Dronkers was o.m. in de jaren 1938-1939 penningmeester van de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond en in 1941 voorzitter van de Verenigde Faculteiten (Rechten, Letteren en Wijsbegeerte).

20. *Citadel*, 1e Jrg., blz. 20.

21. *Ibid.*, blz. 6.

22. *Ibid.*, blz. 8.

23. In hoeverre ook de NSB- en Verdinaso-sympathisanten in dit opzicht werkelijk neutraal zijn gebleven, is natuurlijk de vraag. Aan hun adhesie met het *Citadel*-neutralisme zal enig opportunisme niet vreemd zijn geweest.

24. *Citadel*, 1e Jrg., blz. 57.

25. *Ibid.*, blz. 33.

26. *Ibid.*, 2e Jrg., blz. 6.

27. *Ibid.*, 1e Jrg., blz. 53, 64.

28. *Ibid.*, 2e Jrg., blz. 1.

29. *Ibid.*, blz. 49.

30. *Citadel* vond o.m. dat de NSF nog te zeer de oude, vooroorlogse geest ademde; het idee van zo'n federatie werd echter zeer positief beoordeeld.

31. *Citadel*, 1e Jrg., blz. 26.

32. *Ibid.*, 2e Jrg., blz. 55-56.

33. *Ibid.*, blz. 80.

34. *Ibid.*, blz. 76.

35. De Jong, op.cit., hoofdstukken 12 en 13.

36. *Citadel*, 2e Jrg., blz. 83; 3e Jrg., blz. 24-25.

37. Het betreft prof.dr. H. Krekel, redacteur van *Het Vaderland* en in juli 1941 benoemd tot hoogleraar in de wijsbegeerte der geschiedenis aan de universiteit van Leiden; en prof.mr. J.J. Schrieke, die in 1941 door Seyss-Inquart werd benoemd tot Secretaris-Generaal van het Departement van Justitie. Met name van Krekel is op *Citadel* een grote invloed uitgegaan. Hij hield elke zondagmiddag in zijn woning in Den Haag privé-colleges (die o.m. door redacteurs van *Citadel* bezocht) waarop hij zijn geopolitieke theorieën ten beste gaf. Qua inhoud verschilden deze colleges nauwelijks van de artikelen in *Het Vaderland*, waarin hij op 'genueanceerde' wijze de Duitse veroveringszucht goedpraatte (mededelingen Dronkers en Wesseling, resp. 29.8.1980 en 27.10.1980).

38. Brief van mr. R. Baelde aan P.L. Dronkers, ged. 16.1.

1941. Privé-archief Dronkers.

39. Privé-archief Dronkers.

40. *Citadel*, 3e Jrg., blz. 110-112.

41. Zie hierover: Idenburg, op.cit., blz. 156-7.

42. *Citadel*, 3e Jrg., blz. 146-8.

43. Niet ten onrechte werd *Citadel* na de bevrijding bij de studentenzuivering berekend tot de zgn. 'foute' bladen.

44. Mededeling Rübenkamp Bergmeijer, 6.11.1980.

45. Zie: Jan Bank. *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*. Deventer, 1978. In zijn inleiding noemt

Bank als voorlopers van de NVB o.m. de volkseenheidsbeweging, inclusief de 'Woudschoten'-conferenties en *Het Gemeenebest*: het milieu waartoe ook *Citadel* behoorde. Niet verwonderlijk is derhalve dat ir. W. Schermerhorn, de latere minister-president en voorman van de NVB, in augustus 1940 deelnam aan het 'studentenkamp' van *Citadel*.

46. Ter voorbereiding van dit artikel (dat oorspronkelijk in 1981 werd geschreven en nu in een enigszins herziene versie wordt gepubliceerd) heb ik gesprekken gevoerd met P.L. Dronkers, J. Rübenkamp Bergmeijer, B.F. Saris en F. Wesseling. Voor die bereidwillige medewerking wil ik hen alsnog bedanken.